

M. Şinasi ACAR

ünlü hattatların mezarları gelimli gidimli dünya

ünlü hattatların mezarları
gelimli gidimli dünya

Hattat mezarlarının hazîrelerde bulunanları güvencede sayılabilir. Ancak mezarlıklarda bulunanları için aynı şeyi söylemek zordur. Bu küçük kitabı hazırlama nedenlerinden biri, bir gün bunların da talana uğrayıp yok olacağından duyulan endişedir. Eski kaynaklarda, yeri tarif edilmekle birlikte, filanca mezarlıkta bulunduğu bildirilen kimi hattat mezarları, bugün orada bulunamamaktadır. Hiç olmazsa, kişisel çabamızla aranıp bulunan ve fotoğraflanıp yeri belli edilen bu mezar taşları, görevliler ve ilgililer tarafından dikkate alınır ve korunurlar umudunu taşıyoruz.

Mezar taşlarının yeri ve içeriğine ilişkin ayrıntılı bilgi verilen hattatlar hakkında, onları tanıtcı mâhiyette birkaç söz söylemenin de uygun olacağını düşündük. Verilen bu bilgiler, o hattatın tam bir biyografisini verme amacı gütmekten çok, eldeki veriler ölçüsünde onun karakterini ve kişiliğini tanıtmayı amaçlamaktadır.

Hattat mezarları kitapta, ölüm tarihleri esas alınarak, kronolojik bir sırayla sunulmaktadır. Yalnızca "Şeyh Sofası" denilen yere defnedilmiş olan hattatların bulabildiğimiz tüm mezar taşları, Üstat Şeyh Hamdullah'la birlikte toplu olarak verilmiştir. Bir de baba oğul ya da akraba iki hattat aynı yerde yatıyorsa, yaşça küçük olana büyüğün hemen ardında yer verilmiştir.

ISBN 975-288-965-4

9 789752 889654

Tasarım Kayhan Erkan
Baskı Güzel Sanatlar Matbaası A.Ş., Yenibosna-Istanbul
Renk Ayırımı Okyanus
Baskı Tarihi Mart 2004
ISBN 975-288-965-4
Dağıtım Gözen Kitap ve Yayınevi
t: 0(212) 513 84 67
f: 0(212) 511 22 05
a: Sahafılar Çarşısı No: 27 Beyazıt-Istanbul

Kimi yiğit, kimi koca, kimi vezir, kimi hoca
Gündüzleri olmuş gece buncılayın çoklar yatur
Doğru varurdu yolları, kalem tutardı elleri
Bülbüle benzer dilleri danışman yiğitler yatur
Yunus Emre

— **Buncılayın çoklar:** Böyle kalabalık, hepsi birlikte ve bir yerde. **Danışman:** Çok okumuş, bilgili, bilgin.

english summary

the graves of famous calligrapher a transitory world

Most tombs, with their inscriptions, stone carved decoration and sarcophagi, along with the various turbans, dervish headdresses and fezes with which the tombstones are crowned, constitute veritable historical treasure houses and monumental works of art.

In Islam, it is a widespread custom to carve a prose or verse inscription on the tombstone giving the name, profession and vocation of the deceased. These inscriptions are usually carved in large sülüs, ta'lik or rika script.

The language used on these tombstones is Ottoman Turkish. Arabic is very rarely used. The main elements of these inscriptions very closely resemble the basic elements employed in fermans (decrees) and berats (patents).

The old historical Istanbul triangle is surrounded on two sides by the sea, while on the third there is a strip of cemeteries running along outside the walls. Many of these cemeteries, together with the graveyards both large and small within the city itself, have been opened up to housing development and have been completely destroyed, while others have been reduced in size by the construction of new roads or the widening of old ones. No plan or map has ever been drawn of the Istanbul cemeteries, nor have any inventories been prepared. There are no official registers and no keepers or curators in the true sense of the term. Records of these cemeteries have been kept since 1939, but most of these are incomplete. In some cases, it is impossible to find records in these registers of people who died 15-20 years ago, and, even if written records actually exist, failure to divide the cemeteries into separate plots makes it impossible to find a particular grave. Moreover, in most cases, one is not allowed to wander around the cemetery in order to find the grave in question.

Cemeteries are the most important and reliable sources for information regarding Istanbul social life from the 15th century onwards, the demographic characteristics of its inhabitants, their artistic outlook, culture, customs and beliefs. The random destruction of the cemeteries has made it more and more difficult to collect information about the past and to carry out research on the tombstones, and any hope that from now on they will be more carefully preserved would appear somewhat unrealistic. The only possible alternative is therefore to register and record and photograph the existing specimens, and it is essential that work on an inventory of this kind should be begun as soon as possible. All this information could be collected in a data bank and made available to researchers interested in this subject.

The tombstones of the calligraphers to be found in the graveyards adjoining the mosques may be regarded as comparatively safe, but the same cannot be said for those in the other cemeteries. One of the reasons behind the production of this little book is the fear that one day these too will be damaged or destroyed. No indication is sometimes given of the actual site of the graves of calligraphers recorded in the old sources with the result that they can no longer be located, but we nourish the hope that if we can find these tombstones by our own efforts, photograph them and record their location, they will be noted and conserved by those responsible and other interested parties.

In the book, the graves of the calligraphers can be found arranged chronologically in accordance with their date of death. We think that it would perhaps be useful to say a few words regarding the location of the tombstones and to give some detailed information regarding the calligraphers. This information is not meant to constitute a full biography but is rather intended to give some idea of the character and personality on the basis of the known data. Naturally, it has not proved possible to include the grave of every single calligrapher. There are some that are known to have been lost, while in other cases we know in which cemetery they have been buried but as no stone was erected we are unable to locate the actual grave and there also graves for which we have been unable to find the stone.

The brilliance radiated by the works of these calligraphers continues to shine in our minds and hearts. May they lie forever in light. May their memory be eternal.

M. Şinasi Acar, 10 Şubat 1939 İstanbul doğumludur. Memur çocuğu olması nedeniyle ilk ve orta öğrenimi sırasında Ankara, İstanbul, Bodrum ve İzmir'deki çeşitli devlet okullarında okumuş ve 1962 yılında İTÜ Elektrik Fakültesi'nden yüksek mühendis olarak mezun olmuştur. Bir yıl kadar İzmir Eshot Elektrik Şebeke Müdürlüğü'nde çalıştıktan sonra askere gitmiş ve askerliğini 1963-65 yılları arasında, Ankara'da Mamak Muhabere Okulu ve İnşaat Emlâk Dairesi Başkanlığı'nda mühendis olarak yapmıştır. Terhis olunca birkaç ay Betontaş A.Ş.'nin Ankara Bürosu'nda görev alan Acar, 1966 yılı başında Eskişehir'de Eston A.Ş.'de göreve başlamış ve 1992'ye değin bu şirketin Genel Müdür Yardımcılığı ve Genel Müdürlük görevlerini üstlenmiş; 1992-99 yılları arasında Zeytinoğlu Holding A.Ş.'de Grup Başkanı olarak çalışmış; bu dönemlerde ek olarak çeşitli şirket, sendika ve vakıflarda yönetim kurulu üyesi olarak görev yapmıştır.

Evli ve biri erkek diğeri kız iki çocuk sahibi olan Acar, halen kimi şirket ve vakıflarda yönetim kurulu üyesi olarak görev yapmakta ve Eskişehir Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Grafik Bölümü'nde "Türk Hat Sanatı" seçmeli dersini vermektedir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşunun 700. yılı dolayısıyla yayımlanmış "Türk Hat Sanatı (Araç, Gereç ve Formlar)" adlı bir kitabı vardır. Ayrıca, çeşitli gazete ve dergilerde röportajları, prefabrikasyon, enerji ve özelleştirme üstüne teknik yazıları, geleneksel Türk sanatlarıyla ilgili araştırma ve incelemeleri ve yurt-dışı gezi notları yayımlanmıştır.

vefâ semâya çekilmiş, cihanda nâmı gezer

son ucu ölümlü dünya

Eskiden İstanbul'da mezar ve mezarlık yaşamla iç içeydi. Hemen her mahallede küçük bir mezarlık vardı ve pek çok türbe ve mezarlık evlerle yan yanaydı. Belki de bu yüzden buralar, insanı ürperten ve hüzün veren yerler değildi; mezarlar aydınlık, mezar taşları güleç gözükürdü. Ölümler ve diriler iç içe, kucak kucağa olurlar; nerdeyse birlikte yaşarlardı. Öylesine bir yakınlıkla yaşama karışmıştı ki ölüm, korkusu hiç duyulmazdı (1).

Cami, mescit, tekke ve büyük türbelerin bahçesinde yer alan mezarlıklara "hazîre" denilir. Hazîrelere öncelikle o kutsal yapıyı yaptıranlar ile aileleri ve oranın görevlileri gömülürdü. Dilimizde mezarla eşanlı olarak kabir, medfen, merkad, makber; mezarlık anlamında da kabristan ve mezaristan sözcükleri kullanılmıştır. Mezarlık, edebî eserlerde servilik diye de geçer. Servi ağacı İslâmiyette "tevhid" (birleme) inancının simgesi olmuştur. Mezarların ayak veya baş ucundaki servilerin iki yana sallanarak "Hû!.. Hû!.." diye zikrettikleri ve her Hû (O, Allah) deyişte ölünün bir günahının affedildiği söylenir. Göğe narince uzanan sessiz, ağırbaşlı ve vakur servileriyle yaz kış yeşil olan bu yerlerde, insan kendini hüzünden çok, uhrevî ve manevî duygular içinde hisseder.

Mezarların pek çoğu, kitâbelerinin yazıları, taşlarının nakışları, tepelerinde yer alan kavuk, tarikat sikkesi ve fes gibi çeşitli başlıkları ve lahitleriyle birer tarih hazinesi ve anıtsal sanat eserdir. Yatanın baş ucunda bulunan taşa "baş taşı" veya "orada yatanın kim olduğuna tanıklık eden" anlamında "şâhide" denir. Kitâbe, genellikle baş taşının üzerinde bulunur ve mezar yerinin bulunmasına yardımcı olur. Kimi mezarların ayak ucunda, mezarın bitimini belirleyen "ayak taşı" vardır (2). Bu iki mezar taşı genellikle mermerden yapılmış kalınca bir "kapak taşı" üstünde yükselir. Kapak taşının ortasındaki küçük boşluğa, ölenin dost ve yakınlarıncı çiçek konulup gülsuyu dökülmesi eski bir gelenektir. Yıllar geçtikçe taşların dengesi bozulur ve sağa sola eğil-

dikleri görülür. Lahit biçiminde yapılmış mezarlara daha az rastlanır. Kimi mezarların çevresi koruma amacıyla ve üstüne basılmasını diye demir parmaklıkla çevrilmiştir.

Külliyelerdeki mezarlıklar çoklukla yapının kible duvarı önünde bulunur. Böylelikle ölüün geleneğe uygun biçimde yüzü Mekke'ye dönük olarak gömülmesi kolaylaşır. Genellikle mezarın yoldan geçenler tarafından kolayca görülebilir olmasına önem verilir. Bu husus, ölenin ruhuna fâtiha isteğinin daha sık yerine getirilebilmesi açısından önem taşır.

İslâmiyette mezar taşlarına ölenin kimliğini, mesleğini ve sanatını bildiren düzyazı ya da manzum sözler kazma geleneği yaygındır. Bebekken ya da çocuk yaşta ölenlerin mezarları ve mezar taşları küçük boyuttadır. Kadın mezar taşları ise hem daha incedir, hem de çeşitli nakışlar ve bitkisel motiflerle süslenir. Mezar taşı kitâbelerinde daha çok sülüs, ta'lik ve rık'a yazılmasının celfleri (irileri) kullanılmıştır.

Mezar taşlarının dili Osmanlı Türkçesi'dir; Arapça yazılı taşlar nâdirdir. Mezar taşı yazılarının ana öğeleri, ferman ve beratların ana öğeleriyle büyük benzerlik gösterir. Kitâbelerin ana öğeleri, yukardan aşağıya şöylece sıralanabilir:

Çağrı: En üstte ve ortada, Allah anlamında, Arapça O sözcüğü "Hüve" veya "Hüve-l bâkî" (O ebedîdir, kalıcıdır, ölümsüz olan bir tek O'dur), "Hüve-l hayy-ül bâkî" (O ölümsüz ve hep diri kalandır) ve "Hüve-l hallâk-ül bâkî" (O yaratan ve ölümsüz olandır) sözcükleri yer alır. Hüve sözcüğü "Hû" olarak da okunabilmektedir. En sık rastlanan Hüve-l bâkî biçimidir. Bu dört çağrı biçiminin dışında "el-Bâkî" ve "Yâ Hû" kullanımlarına da rastlanmaktadır. Çağrı yazısı kimileyin bir süsleme şeridiyle asıl metinden ayrılmıştır. Bu bölümden amaç, Allah'ın adını anarak onu yardıma çağırarak, O'nun yardımını ve arka çıkmasını dilemektir.

Kimlik: Ölenin kimliğinin (mesleğinin, adının, hangi aileden ve yöreden geldiğinin) belirtildiği bu bölüm, onu hayır dua ile anmak için "merhûm" (Allah'ın rahmetine kavuşması için dua edilen) ya da "mağfûr" (Allah'ın bağışlamasına kavuşması için dua edilen) sözcükleriyle başlar. Bu dilek sözcükleri, ölen kadınsa merhûme ve mağfûre biçimini alır. Kimileyin "mağfûrunleh" (Allah tarafından suçu bağışlanmış) veya "el-muhtâc ila rahme-ti rabbihî-l gafûr" (bağışlayıcı Rabbinin rahmetine muhtaç) gibi biçimleri de görülür.

Ölenin adından sonra erkeklerde Efendi, Ağa, Bey, Molla (ya da Monla), Beşe (3), Paşa gibi; kadınlarda Hanım, Hatun, Kadın, Molla, Tûtî (ya da Dudu), Kalfa gibi unvanlar yer alır. Ad önüne gelen aileden alınma Seyyid ve Şerîf lakapları, ölenin Peygamber soyundan geldiğini gösterir. Bizzat sahip olunan el-Hâc (ya da Hacı), Hâfız ve Şehîd lakaplarına da sıkça rastlanır.

Dua (Fâtiha): Kitâbenin "ölen için dua edilmesi istenen" bölümüdür. Fâtiha sözcüğü, ziyaretçinin ölüün ruhuna (Kurân'ın ilk sûresi olan) Fâtiha Sûresi'ni okumasını rica veya anımsatma amacıyla yazılmaktadır. Fâtiha okumak, ölenlerin günahlarının bağışlanmasını dilemek anlamını taşır. Bu rica ölenlerin yakınları için önemli olduğundan, mezar taşları, kitâbesi olabildiğince çok kişi tarafından görülebilecek biçimde yerleştirilmektedir. Bu nedenle, eğer daha iyi görülebilecekse, kitâbe taşın ön yüzü yerine arka yüzüne (kimileyin her iki yüzüne) yazılabilmekte veya yüzü mezara paralel olarak konulabilmektedir. Rûhuna fâtiha, rûhiyçün fâtiha, rûhuna el-fâtiha, rûhiyçün el-fâtiha en çok rastlanan dilek biçimleridir. Kimi zaman bu isteğe "ve bi-l cümle mûminîn ve mûminâte" (ve tüm inanmış erkek ve kadınlara) veya "kâffe-i ehl-i îmân ervâhî" (bütün inanmışların ruhları) ibâreleri de eklenmektedir.

Tarih: Mezar taşı yazısının sonunda Hicrî takvimle ölenin öldüğü yıl, kimileyin ayı ve günüyü birlikte yer alır. Ayın ilk günü için rakam yerine "gurre", son günü için "selh" sözcükleri kullanılmaktadır (4).

Kimi kitâbelerde dünyanın geçiciliğini, ölümün ne denli acı olduğunu dile getiren dizelerin de yer aldığı görülmektedir (5). Mezar taşları genel olarak önceden hazırlanır ve üzeri satın alınan isteğine göre yazılır. Seri olarak üretilen standart taşlar, süsleme motiflerinden ve bezemelerinin kalitesinden anlaşılır. Sanat değeri taşıyanlar, ismarlama ve özel olarak yapılmışlardır.

Erkek mezar taşları başlıkla ve kitâbesinin hattıyla süslenir. Başlıklar kâtibî, mücevveze, kafesî, kallâvî, Horasânî, örfî gibi adlarla anılan ve bir ölçüde ölenin sosyal ve meslekî konumunu yansıtan çeşitli tipte kavuklar ile Kaadirîye, Nakşibendîye, Mevlevîye, Bektâşîye, Rufâîye, Halvetîye, Sünbülîye gibi tarikat mensuplarının ya da sempatizanlarının (sevenlerinin, kendilerini ona yakın hissedenenlerin) o tarikate özgü sikkelerinden oluşur. Yeniçeri başlığı bürk, ayrı bir türdür. 1829'dan başlayarak bunların yerine fes kullanılmıştır. En yaygın olanı, alt tarafı daha geniş biçimde yapılan ve "Azîziye fesi" olarak adlandırılan türüdür. Ünlü bir hattat tarafından yazılmış önemli kişilerin kitâbelerinde hattatın imzası da yer alır.

İslâmiyette yalnızca cansız şeylerin resimlerinin yapılmasına izin verilmesi ve bitkilerin de bu kapsamda sayılması, özellikle kadın mezar taşlarının çok sanatlı çiçek ve meyve yontularıyla bezenmesine neden olmuştur. Kadın mezar taşları çiçek sepeti, çiçekli vazo, meyve tabağı ve üzeri meyve dolu ağaç gibi kabartma süslemelerle işlidir. Bezemelerde ağaç olarak servi, asma, üzerine asma sardırılmış servi, gül ağacı ve hurma ağacı; çiçek motifi olarak da lâle, karanfil, sünbül ve gül kullanılmıştır. Hz. Muhammed'in terinden oluştuğuna inanıldığı için, gül kutsal sayılır. Hurma ağacı yaşamın ve ölümsüzlüğün, asma bereket ve üremenin, servi ağacı kalıcılığın simgesi olarak resmedilir. Meyve tabağı motiflerinde ise, en çok incir ve nar gibi üreme ve bolluk simgesi meyvelere rastlanmaktadır.

İstanbul'un ilk ve en büyük Müslüman kabristanı Üsküdar'daki Karacaahmet Mezarlığı'dır. Osmanlı'nın ilk dönemlerinde Anadolu yakası, Arabistan'ın kutsal kentleri Mekke ve Medine topraklarının (denizle ayrılmayan) uzantısı olmakla "Peygamber toprağı" sayıldığı için, ölülerin bu mezarlığa gömülmesi yeğlenmiş ve bu nedenle de kabristan hızla genişlemiştir. Devlet ve tarih büyüklerinin pek çoğu da burada gömülmüştür.

İki tarafı denizle çevrelenmiş eski İstanbul üçgeninin üçüncü tarafı, surların dışından bir mezarlık kuşağıyla sarılıdır. Bu mezarlıklar Yedikule'den başlayıp Kazlıçeşme, Silivrikapı, Kozlu, Merkezefendi, Topkapı, Edirnekapı, Tomaktepe ve Eyüb'e değin uzayıp gider. 19. yüzyıl ortalarına dek bugünkü Tepebaşı ve Kasımpaşa yamaçları ile Taksim, Harbiye ve Gümüşsuyu sırtları büyük mezarlıklarla kaplıdır. Bu mezarlıkların ve kent içindeki irili ufaklı hazirelerin bir bölümü tümüyle iskâna açılarak yok edilmiş; pek çoğu da yeni açılan ya da genişletilen yollar nedeniyle büyük ölçüde daraltılmıştır. İstanbul'daki mezarlıkların herhangi bir planı ve haritası yapılmadığı gibi, envanterleri de çıkarılmış değildir. Sicil defterleri ve gerçek anlamda korucu ve bakıcıları yoktur. Mezarlık kayıtları 1939 yılından bu yana tutulmaktadır ama, onların da çoğu eksiktir. Kimi zaman bu kayıtlardan 15-20 yıl önce ölmüş bir kişinin mezar yeri bile çıkarılamamakta, kaydı bulunsa bile (parselasyon yapılmadığı için) ilgililerce yeri gösterilememektedir. Üstelik çoğu kez mezar yerini, mezarlığı dolaşarak arayıp bulma olanağı da yoktur. Mezarlıklar genellikle kendi haline bırakıldığı, herhangi bir bakım ve temizlik yapılmadığı için, otlar, çalılar ve çeşitli yabancı bitkiler, geçit vermeyecek ölçüde büyümüş ve her tarafı kapatmış durumdadır. Kimileri yer yer çöplük veya otlak haline getirilmiştir. Örneğin, Edirnekapı Mezarlığı'nın bir bölümü Kurban bayramlarında hayvan satış yeri olarak kullanılmakta, kurbanlıklar mezar taşlarına bağlanmaktadır.

İstanbul Türbeler Müze Müdürlüğü'ne bağlı hazireler, İstanbul Belediyesi Mezarlıklar Müdürlüğü'ne bağlı mezarlıklara göre daha iyi korunmaktadır. Mezarlıklarımızın eskiden beri halkın dinsel korumasına bırakıldığı, bakım ve onarımıyla pek uğraşmadığı söylenebilir. Zaten geçmişte mezar yerinin satın alınması ve aile mezarlığı yapımı gibi Batı kaynaklı ticarî uygulamalar söz konusu değildir. Ancak, iklim koşulları ve atmosferik etkilerin yaptığı tahribat dışında, mezarlıkların geçmişte günümüzdeki gibi tecavüze uğramadığı, yağma ve talana maruz kalmadığı da bir gerçektir.

"Üsküdarlı Hakkı" olarak anılan Behçetî İsmail Hakkı Efendi, ciddi bir emek harcayarak Karacaahmet Kabristanı'nda gömülü olan önemli kişilerden 520 kadarının mezar taşı kitâbeleri

ni "Merâkîd-ı Mu'tebere-i Üsküdar" (Üsküdar Üniülerinin Mezarları) adını verdiği 86 sayfalık büyük bir defterde toplamıştır. Defter 3 Recep 1348 (Milâdî 1929) tarihlidir. Defterin bir kopyasına sahip bulunan İbrahim Hakkı Konyalı, "Üsküdar Tarihi" adlı eserinde, bu mezar taşlarını Karacaahmed'de tek tek aradığını ve 46 yıl içinde % 50'sinden fazlasının yok olduğunu gördüğünü söylemektedir (6). Aynı durum, hattat mezar taşları için de geçerlidir (7).

Bilindiği gibi İstanbul'da, Karacaahmet Mezarlığı gibi pek çok eski mezarlık yıllar önce dolmuş bulunmaktadır. Ama zaman zaman, radyo ya da televizyon bültenlerinde, önemli bir kişinin o mezarlıklardan birine gömüleceği veya gömüldüğü duyurulmaktadır. Bu nasıl oluyor?. Bu, iki yoldan gerçekleşmektedir: Ya devlet büyükleri "resmen" emrediyorlar; ya da birtakım "özel" ilişkiler devreye girmektedir. Peki nasıl mezar yeri bulunuyor? Sahipsiz eski bir mezar yok edilecek. Evet, ne yazık ki gerçek budur. Sahipsiz, ziyaretçisi bulunmayan ve çok gösterişli olmayan eski bir mezar, başta taşı olmak üzere, her şeyiyle yok edilerek, yeni ölüye yer açılmaktadır. Yok edilen aslında tarihtir (8). Yüzyıllar öncesine ait bu kültür varlıkları, bilgisizlik, ilgisizlik ve saygısızlıkla birer birer tonlamak için mezar taşları üzerinde araştırma yapmak, giderek olanaksız hale gelmektedir. Bu taşların bundan sonra korunacağına ilişkin umut beslemek de gerçekçi gözükmemektedir. Bu nedenle mevcut mezar taşlarını tesbit ve tescil ederek fotoğraflarıyla belgelemekten başka çare yoktur. Bu envanter çalışmalarına en kısa zamanda başlanmasında büyük yarar vardır. Bu bilgiler merkezî bir bilgi bankasında toplanarak, konuyla ilgilenen araştırmacıların istifadesine sunulabilir.

Mezarlıklar, 15. yüzyıldan başlayarak İstanbul'un toplumsal yaşamına, burada yaşayanların demografik özelliklerine, sanat anlayışına, inanç ve âdetlerine ışık tutan ve halkın kültürünü yansıtan önemli ve güvenilir kaynaklardır. Mezarlıkların böylesine keyfi ve gelişigüzel talan edilmesiyle, geçmişe ait bilgi toplamak için mezar taşları üzerinde araştırma yapmak, giderek olanaksız hale gelmektedir. Bu taşların bundan sonra korunacağına ilişkin umut beslemek de gerçekçi gözükmemektedir. Bu nedenle mevcut mezar taşlarını tesbit ve tescil ederek fotoğraflarıyla belgelemekten başka çare yoktur. Bu envanter çalışmalarına en kısa zamanda başlanmasında büyük yarar vardır. Bu bilgiler merkezî bir bilgi bankasında toplanarak, konuyla ilgilenen araştırmacıların istifadesine sunulabilir.

Hattat mezarlarının hazîrelerde bulunanları güvencede sayılabilir. Ancak mezarlıklarda bulunanları için aynı şeyi söylemek zordur. Bu küçük kitabı hazırlama nedenlerinden biri, bir gün bunların da talana uğrayıp yok olacağından duyulan endişedir. Eski kaynaklarda, yeri tarif edilmemekle birlikte, filanca mezarlıkta bulunduğu bildirilen kimi hattat mezarları, bugün orada bulunamamaktadır. Hiç olmazsa, kişisel çabamızla aranıp bulunan ve fotoğraflanıp yeri belli edilen bu mezar taşları, görevliler ve ilgililer tarafından dikkate alınır ve korunurlar umudunu taşıyoruz.

Mezar taşlarının yeri ve içeriğine ilişkin ayrıntılı bilgi verilen hattatlar hakkında, onları tanıtıcı mâhiyette birkaç söz söylemenin de uygun olacağını düşündük. Verilen bu bilgiler, o hattatın tam bir biyografisini verme amacı gütmekten çok, eldeki veriler ölçüsünde onun karakterini ve kişiliğini tanıtmayı amaçlamaktadır. Yalnızca Hattat Kırımî için deneme türünde uzunca bir yazı kaleme alınmıştır.

Hattat mezarları kitapta, ölü tarihleri esas alınarak, kronolojik bir sırayla sunulmaktadır. Yalnızca "Şeyh Sofası" denilen yere defnedilmiş olan hattatların bulabildiğimiz tüm mezar taşları, üstat Şeyh Hamdullah'la birlikte toplu olarak verilmiştir. Bir de baba oğul ya da akraba iki hattat aynı yerde yatıyorsa, yaşça küçük olana büyüğün hemen ardında yer verilmiştir.

Osmanlı padişahlarının pek çoğu, özellikle şehzâdelik dönemlerinde, hat sanatıyla hobi olarak, ama ciddî ölçüde ilgilenmiş, bizzat uğraşmış, hiç değilse bu sanat erbâbını koruyup gözeterek onların manen ve maddeten gelişmelerine gayret göstermiştir. Aralarında ünlü hocalardan ders ve icâzet alarak hattat olanlar da vardır. Bunlardan üçünü, yalnızca sanatlarını göz önüne alarak, kitabın kapsamına almanın bir hakşinaslık gereği olduğunu düşündük.

Türk hat sanatı ve hattatlar hakkında Osmanlı döneminde yazılmış eser sayısı ne yazık ki çok azdır:

- 1926'da Matbaa-yı Âmire'de basılan, Gelibolulu Mustafa Âlî Efendi'nin (1541-1599) "Menâkıb-ı Hünerverân" (Hüner Sahiplerinin Destanları),
- 1939'da yeni harflerle bastırılan, Nefeszâde Seyyid İbrahim Efendi'nin (Öl. 1650) "Gülzâr-ı Savâb" (Doğruluk Bahçesi),
- 1942'de yeni harflerle bastırılan, Suyolcuzâde Mehmed Necib Efendi'nin (Öl. 1757) "Devha-tül Küttâb" (Kâtiplerin Soyağacı),
- 1928'de Devlet Matbaası'nda basılmış olan, Müstakîmzâde Süleyman Sa'deddin Efendi'nin (Öl. 1788) "Tuhe-i Hattâtîn" (Hattatlar Armağanı) (10),
- Lâz Ömer Efendi'nin öğrencisi Hakkâkzâde Mustafa Hilmî Efendi'nin (Öl. 1852) 1850'de yazdığı "Mizân-ül Hatt" (Hattın Ölçüsü),
- Şeyhülislâm Sa'deddin Efendi'nin (Öl. 1866) 1850'de kaleme aldığı "Defter-i Pâk-i Erbâb-ı Dâniş" (Bilgi Sahiplerinin Temiz Defteri),
- Müftü Mehmed Şem'î Efendi'nin (Öl. 1855) "Tezkire-tül Hattâtîn" (Hattatların Biyografisi),
- İranlı Habîb Efendi'nin 1888'de Ebûzziya Matbaası tarafından yayımlanan "Hat ve Hattâtân" (Hat ve Hattatlar),
- Eğinli Süleyman Efendi'nin (Öl. 1924) "Mir'ât-ı Hattâtîn" (Hattatlar Aynası) adlı eserleri, bu başvuru kaynaklarının belibaşlıklarını oluşturur. Tezkire (biyografi) geleneğine göre yazılmış bu kitaplarda, kısmen hat sanatına, ama daha çok hattatların yaşamlarına ilişkin kısa bilgiler ve onlarla ilgili anı, fıkra ve öyküler bulunur. Kimilerinde yer yer sanatlarının incelemelerine ilişkin eleştiriler ile eser sahibinin kişisel kanaat ve düşünceleri de yer alır. Genellikle ağdalı bir Osmanlı Türkçesi'yle kaleme alınmış bu eserlerde, Arapça ve Farsça'nın egemen olduğu seci, tevhî, telmih, tenâsüp, teşhis, teşbih, cinas, tezat vb. edebî sanatlar içeren süslü ve tımtıraklı bir dil kullanılmıştır (11). Metin aralarına yer yer, konuya ilişkin Türkçe, Farsça ve Arapça manzumeler serpiştirilmiştir. Bütün bu nedenler ve çoklukla kullanılan uzun ve mutan-tan cümleler dolayısıyla okurken anlaşılmaları oldukça zordur.

Özetle denilebilir ki, hat sanatının tatbikatı (uygulaması) ne denli varsılsa, nazariyatı (teorisi) ve özellikle biyografik bölümü o denli yoksuldu. Yaşam öyküsü en iyi bilinen bir hattatın da hî, yaşamıyla ilgili bilgiler üç beş sayfayı geçmez.

Kuşkusuz her ünlü hattatın mezarını kitaba koyamadık. Bunların arasında kayıp olduğu bilinenler olduğu gibi, hangi mezarlığa defnedildiği bilinen, ama mezar taşı dikilmediği için yeri bilinmeyenler ya da mezar taşını bizim bulamadığımız mezarlar da var. Örneğin, ünlü ta'lik hattatı Hulûsî Efendi'nin (1869-1940) mezar yeri bilinmiyor, kayıp.. Yahya Efendi Türbesi hazîresindeki Mehmed Şefik Bey (1819-1879) ve Mehmed Nazif Bey (1846-1913), Rumelihisarı'ndaki Kayalar (bugünkü adıyla Aşyan) Mezarlığı'ndaki Hasan Rızâ Bey (1849-1920), Defterdar Eyüp yolu üzerinde bulunan Yâvedüdd Türbesi hazîresindeki Çarşambalı Ârif Efendi (Öl. 1892) ve Eyüp Mezarlığı'ndaki Mehmed Tâhir Efendi (Öl. 1845) gibi hattatların mezarlarını epey aradığımız halde bulamadık. Aynı zamanda ünlü bir hattat olan Neyzen Emin Efendi (1883-1945), cenazesinde bulunan musiki öğrencilerinden birinin söylediğine göre, öldüğünde ağabeyi Hattat Ömer Vasfi Efendi'nin (1880-1928) Eyüp'te Fevzi Çakmak'ın mezarı yakınında bulunan kabrine gömülmüştür ve her ikisine de mezar taşı dikilmemiştir. Yahya Hilmî Efendi'nin (1833-1907) Süleymaniye Camii hazîresinde gömülü olduğu biliniyor; ancak mezar taşı yoktur. Esmâ İbret Hanım'ın Şeyh Murad Dergâhı hazîresinde olduğu bilinen mezarını bulamadığımızı, Mahmud Celâleddin'i anlatırken de belirtiyoruz. Recâî Efendi diye bilinen Mehmed Şâkir'in (1804-1874), kaynaklarda Eyüpsultan İmareti karşısındaki hazîrede olduğu belirtilen mezar taşını da bulamadık..

Hattat elinin ezberden, ama üzerinde yıllarca kafa yorup çalışarak elde edilmiş bir melekayla yazdığı hat, bilgi, çile ve hünerle yoğrulmuştur. Hattat, çalışa çalışa kazandığı mucize hüneri ve çizgi hassasiyetiyle en mükemmelini yazmaya, emek ve göz nuru bolluğuyla tevekkül ve sabır duygusunu kâğıda geçirmeye çalışır.

Fransız şâir ve yazar Jules Romains "Kişi ölünce hemen kaybolmaz, adı bir süre daha dolaşır ortalıkta.. Ama bir an gelir, o ad son kez söylenir; ondan sonra artık hiç kimse o adı anmaz ve bilmez olur. İşte kişi o zaman gerçekten ölür" demiş. Doğrudur; büyük sanatçılar olağanüstü ve ölümsüz kişilerdir. Her ölümlü gibi ölümler ama, ölümlerinden sonra da insanlarla ilişkileri sürer; kendilerinden söz ettirirler ve mucize göstererek ölümlerinden sonra da yaşarlar. Onları ölümsüz kılan, arkalarında bıraktıkları eserleridir.

Hattatlarımızın bıraktığı eserlerin ışıltıları, gözümüzü ve gönlümüzü aydınlatmaya devam ediyor. Onlar da hep ışık içinde yatsınlar.. Ruhları şâd olsun..

Ey yolcu, şu eşsiz mezâr önünde
Bir lahza dur düşün istikbâlini
Zihnini ürkünün esrâr önünde
Dinle bir fâninin hasbîhâlini

Son yıllarda giderek duyarsızlaşan halkımız, bırakın mezar ve mezarlık görmeyi, bunların sözünü etmek bile istemez hale gelmiştir. Eski mezarlıkların etrafı yüksek duvarlarla çevriliyor. Yeni mezarlıklar, kentlerin varoşlarında ıssızlığa terk edilmiştir. Herkes nedense "ölüm"ü belleğinden silip "yaşam"a, daha doğrusu "uzun yaşama hırslarına" sarılmaktadır.

İstanbul Belediyesi Zincirlikuyu Mezarlığı'nın kapısına Ankebüt Sûresi'nin 57. âyetini yeni harflerle yazdırmış: "Her can ölümü tadacaktır". Bu sözün Arapçası, eski harflerle, pek çok hazire ve mezarlık girişinde eskiden beri bulunmaktadır. Bu yazıya, ölümü anımsattığı ve bu nedene morallerini bozduğu için, pek çok kişinin karşı çıktığına ilişkin gazete haberleri çıktı. Bu yazıyı okuyunca, insanın niye morali bozulur ki? Tam tersine, kişi ölümü bilinçli olarak (korkuyla değil, bilinçli olarak) düşündükçe, kendini iyi insan olmaya, iyi işler yapmaya, daha çok çalışmaya zorlamaz mı? Montaigne'in dediği gibi "Yaşamın değerli, uzun yaşanmasından çok, iyi yaşanmasında" değil midir? Eski İstanbul'da yaşayanlar, ölümlerini uyukuda olduklarına, yeniden yaşama dönüncüye değin uyuduklarına inanmışlardı, denilebilir. Yani eskilerde halk felsefesinde, ölmekte "ebediyen yok olma" düşüncesi yer bulmamıştır.

Encâm yine hâk otur bu tenler,
Bilmem niye kibredir, edenler?

(Encâm: SonLunda), Hâk: Toprak, Ten: Vücut, beden. Kibir: Büyükleme, büyüklük taslama)

2 Çok sevilen ve sayılan ölümler için, mezarının bulunduğu yerden başka yerlere dikilen taşlara ise "makam taşı" denmektedir. Bunlar fâtîha okunmak, hayır dua edilmek amacıyla yapılır.

3 Beşe, Farsça "atmaca" anlamındadır. Paşa sözcüğü'nün buradan geldiği söylenirse de doğru değildir. Beşe unvanının Yenicheri teşkilâtında ayrıcalıklı bir yeri vardır. Sözcüğü'nün "baş ağa"dan geldiği söylenir.

Eski yazıyla yazılmış mezar taşlarında, Hicrî aylar çoğu kez tek ya da iki harften oluşan simgeleriyle belirtilir:

Recep : be
Cemâziyelâhîr : cim
Cemâziyelevvel: cim + elif
Zilhicce : zel
Zilkaade : zel + elif
4 Rebi'ulâhîr : re
Rebi'ulevvel : re + elif
Şa'bân : şin
Safer : sad
Şevvâl : lam
Muharrem : mim
Ramazân : nun

5 Örneğin, "Ah min-el mevt" (Ölümün elin'den ah) gibi bir ibâre ya da şöyle bir beyit:
Ziyâretten murâd olan du'âdır;
Bugün bana ise, yarın sanadır.

6 İbrahim Hakkı Konyalı, "Âbideleri ve Kitâbeleriyle Üsküdar Tarihi", T. Yeşilay Cemiyeti Yayınları, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1977, Cilt II (sayfa 490-492).

Bunun bir örneğini de biz yaşadık: Bu çalışmamız ağırlıklı olarak 1998 yılında gerçekleştirilmiştir. O yıl Hattat Mehmed Ârif Efendi'nin yerde yatan mezar taşının daha iyi bir fotoğrafını çekmek amacıyla bir hafta arayla iki kez "Şeyh Sofası" denilen yere gittim ve taşı saatlerce aradım. İkinci gidişimde uzaktan beni izleyen iki mezarçı yanıma gelip ne aradığımı sordular. Anlattım, "Yahu bakın, 2-3 ay önce çektiğim fotoğraf burada; yarıdaki mezarlıca göre burada olması lâzım, ama yok! Deli olacağım" dedim. O taşı bulamayacağımı söylediler. Başka bir yere taşdırlarsa, yerini göstermelerini rica ettim. Gösteremeyiz, dediler. İsrar ettim. Sanırım sonunda halime acıdılar, gülerек elleriyle aşağısını işaret ettiler. Ben safiğimden yine anlamadım. Sonunda, o yere yeni bir defin yaptıklarını, aradığım taşı da o mezarın altına gömdüklerini, yeni mezarı da bugünlerde inşa edeceklerini söylediler!. Donup kaldığımı anımsıyorum.

Yunus Emre'nin geçmişte insanlar için söylediği, günümüzde mezar taşları için de geçerlidir:
Yıkılmış, sinleri dolmuş;
Adları belirsiz olmuş..

(Sin: Yaş (ömür))

8 Bu çalışma sırasında başımdan geçen ilginç bir olay da şudur: Merkezefendi Mezarlığı'ndaki mezarçı çocuklar, gide gele beni gerçekten çok sevdiğini, istersem bana burada bir mezar yeri "ayarlayabileceklerini" söylediler. Önerilerine ilgisiz kalınca, biraz da sitemkâr bir ifadeyle, yaptıkları teklifin ne denli önemli olduğunu galiba anlamadığımı söylediler. Anladığımı, ama böyle bir kıyma gönlümün râzı olmadığını söyledim. Galiba bu kez de onlar beni anlamadılar..

Şâir Eşref ünlü dörtlüğünü herhalde bu talancılar için söylemiştir:

Kabrime kimse ziyâret etmesin Allah için
Gelmesin reddeylerim billâhi öz kardâşımı
9 Gözlerim ebnâ-yı âdemden ol rütbe yıldırı kim
İstemem ben fâtîha tek çalmasımlar taşımı

(Ebnâ-yı âdem: Âdemoğulları, insanlar)

10 İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın 1955'te İstanbul Maarif Basımevi'nde basılmış "Son Hattatlar" adlı eseri, bu kitabın devamı mahiyetindedir ve Hicrî 1200 (Milâdî 1785) yılından sonra yetişen hattatların biyografilerini içerir.

Seci : Düzyazıda yapılan kafiye (Cümlelerin, sonlarına getirilen kafiye sözcüklerle birbirine bağlanması),

Tevriye : Bir cümlede bir sözcüğü birden fazla anlamda kullanma sanatı,

Telmih : Anlatılmak istenen şeyi söz arasında imalı (üstü kapalı) olarak belirtme (açıkça söylememe),

11 Tenâşüp: Aralarında anlam, konu ve tür bakımından ilgi bulunan iki veya daha çok sözcüğü bir arada kullanma sanatı,

Teşhis : Canlı olmayan bir şeyi canlımış gibi göstererek söz söyletme sanatı,

Teşbih : Anlamı kuvvetlendirmek ve anlatımı daha ilgi çekici kılmak için iki varlık arasında benzetme yoluyla bağlantı kurma,

Cınas : Anlamları ayrı, yazılışları (ya da söylenişleri) aynı iki sözcüğü bir arada kullanma,

Tezat : Bir cümlede veya mısradaki birbirine zıt iki anlam bulunması.

Ferhad Paşa kabristanı, Eyüpsultan Camii'nin Bostaniskelesi Sokağı'na (Cülus Yolu'na) açılan avlu kapısının (çıkarken sağ) karşısında ve Beybaba Sokağı'nın köşesindedir. Ferhad Paşa'nın kabri, üstü kitâbeli giriş kapısının sağında, dördüncü sırada ve lahit biçimindedir. Baş taşında kelime-i tevhîd ve lahdinin ön yüzünde girift bir istifle yazılmış Arapça kitâbesi yer almaktadır.

Giriş kapısının üstündeki, celf ta'likle yazılmış Türkçe kitâbe şöyledir:

"Hüve-l hayy-ül bâkî

Hazret-i Ferhad Paşa sâhib-ül hayrâtdır Merkadi bunda eğerçi meskeni cennâtdır

Bu mezâristan ânın vakfı olup evlâdına Hazret-i Hâlid civârı başka bir hâlâtdır

Sene 982 > Rizâenlillah-il fâtiha Ta'mîr şüd Recep, sene 1197" (1)

Ferhad Paşa'nın lahdinin ön yüzündeki Arapça ve celf sülüs kitâbede (2) aşağıdaki satırlar yer almaktadır:

"Kadd intekale-l merhûm el-mağfûrunleh Ferhad Paşa ibni Mustafa min mevlânâ
el-fenâ ila dâr-ül bekaa ve kâne âsâf-
üs-Sultân Süleyman Han ve li-ibnihî eydan es-Sultân Selîm Han aleyhim rahmeti ve-l
gufrân ve kâne hâcib-
ül beyt-ül harâm ve zâir-ül merkad-ün nebî aleyhi-s selâm, eskenehu-llahu te'âla
ff riyâz-il cinân ve haşreten ff zümre-tiş şühedâ
yevm-ül mizân, ff-l yevm-is sânf ve-l işrîn min şehr-i şevvâl-il mübarek min sene isna
ve semânin ve tis'a-mie, rahimehullah men karæe rûhahu fâtiha-tel kitâb" (3)

Ferhad Paşa İstanbullu olup asıl adı Mehmed'dir. Kıbrıs fâtihi Lala Mustafa Paşa'nın oğludur. Enderûn'da yetişmiş, sırasıyla ikinci kapıcıbaşı, yeniçeri ağası ve Kastamonu sancağıyla beylerbeyi olmuştur. 1564'te üçüncü vezir olup 1566'da Kanûnî Sultan Süleyman'ın (oğlu Şehzâde Mehmed'den olma) torunu Hümaşâh Sultan'la evlenmiştir. Aynı yıl padişahla birlikte Zigetvar seferine katıldığı bilinir. Lahit kitâbesine göre 22 Şevval 982 (4 Şubat 1575) cuma günü vefat etmiştir. Ölümüne, kendisine bakan bir hekimin bilgisizliğinin sebep olduğu söylenir.

Ferhad Paşa sülüs ve nesihî ünlü hattat Ahmed Karahisârî'den öğrenmiştir. Kendisi hakkında "büyük vezirler içinde böyle güzel yazan bir hattat gelmemiştir" kanaati yaygındır. Saraya damat olmasına karşın, resmî işlerinden kalan vaktini tümüyle sanatına ayırmış ve sürekli mushaf yazmıştır. Yazısı "metîn ve şîrîn"dir. Her mushafını 100 altına verdiği ve cenaze masraflarının, yazdığı mushafardan elde edilen bu helâl parayla karşılanmasını vasiyet ettiği bilinir. Büyük oğlu Mîr Mustafa Bey de hattattır.

1 Hâlât: Haller, nitelikler. Ta'mîr şüd: Tamir oldu, onarıldı. Hicri 1197 = Milâdi 1783

2 Resimde görüldüğü gibi, kitâbeden 7x8.3 cm boyutlarında bir parça çıkarılmıştır. Bu boşluğun, kitâbenin yazılı sırasında bir nedenele bulunması sonucu açıldığı ve oraya eklenen yeni parçayla yazının tamamlandığı kanısındayız. Tahminimize göre bu parça daha sonra düşmüştür.

3 Gerçek şu ki efendilerimizden Mustafa oğlu merhum ve mağfûrunleh Ferhad Paşa ölümlü dünyadan sonsuzluk âlemine göçtü. Allah'ın rahmeti ve başışlaması üzerlerine olsun, Sultan Süleyman Han'ın ve oğlu Sultan Selim Han'ın veziriydi. Mekke'ye hizmeti oldu ve Hz. Peygamber'in mezarını ziyaret etti. Yüce Allah onu cennet bahçelerinde oturtun ve kıyamet günü şehitlerle birlikte huzuruna toplasın. 22 Şevval 982 günü [öldü]; Allah onun rûhuna Fâtiha Sûresi'ni okuyandan rahmetini esirgemesin.